

Руссо Жан-Жак

Біографія

РУССО, Жан Жак (Rousseau, Jean Jacques — 28.06. 1712, Женева — 02.07.1778, Ерменонвіль, поблизу Парижа) — французький філософ, письменник, композитор. Народився в сім'ї годинникаря. Мати Жана Жака померла під час пологів. Коли хлопцеві виповнилося 10 років, він залишився без батька, котрий утік із Женеви. Ставши учнем гравера, Руссо зазнав багатьох принижень, господар часто кривдив його. Руссо ще не було й 16 років, коли він був змушений покинути Женеву і податися на пошуки кращої долі. Невідомо, як би склалися його подальші мандри, але від голодної смерті Руссо врятував щасливий випадок: юнакові надала притулок пані де Варане, і в серці Жана Жака спалахнуло глибоке і сильне почуття до неї. Деякий час Руссо був лакеєм в аристократичних домах, але це надзвичайно принижувало його. Невдовзі він повернувся до маєтку пані де Варане. Тут минуло 12 найспокійніших років життя Руссо. Він багато читав — Ф. Рабле, Вольтера, Дж. Локка, інших гуманістів та просвітителів, komponував музичні твори і розробляв нову систему записування нот за допомогою цифр.

У 1741 р. Руссо вирушив у Париж. Він бачив, як аристократи, придворні Людовіка XV, розкошують і розважаються, зовсім не зважаючи на те, що серед простого люду дедалі більше поширюються злидні, голод і відчай. На деякий час Руссо пощастило влаштуватися секретарем французького посольства у Венеції. Проте у дипломатичній царині панували зловживання і політичні махінації, відтак Руссо змушений був відмовитися від посади. Він знову опинився у Парижі, налагодив приятельські взаємини з видатними просвітителами: Д. Дідро, Ж. Д'Аламбером, іншими філософами, котрі саме тоді почали працювати над "Енциклопедією". Дідро запропонував Руссо написати низку статей для музичного розділу "Енциклопедії".

У 1749 р. Діжонська академія організувала конкурс філософських праць на тему "Чи сприяло відродження наук і мистецтва поліпшенню звичаїв". За порадою Д. Дідро Руссо узяв участь у конкурсі, а запропоновану тему він вважав особливо знаменною: "...Йдеться про одну з тих істин, від яких залежить доля людства". Так з'явився перший значний твір письменника "Роздуми про науки та мистецтво" ("Discours sur les sciences et les arts", 1750).

Перша частина "Роздумів" починається з уславлення освіченої людини. Величним і важким завданням Р. вважає необхідність вивчення людини і пізнання її природи, обов'язків і покликання. Проте освіта, на думку Руссо, зовсім не завдячує своїми успіхами наукам і мистецтву. Вони потрібні деспотам, котрі "обплітають гірляндами квітів залізні кайдани, якими окуті люди, придушують у їхніх душах природне відчуття свободи, для якої люди, здавалося б, і народилися на світ, примушують любити своє рабство і формують так звані цивілізовані народи". Мистецтво та науки прищеплюють цивілізованим народам ("щасливим рабам") зовнішні риси чеснот, яких вони не мають,

виховують "духовну дріб'язковість, яка понад усе необхідна для рабства". Народам, які проміняли свободу на сумнівні досягнення цивілізації, Руссо протиставляє дикунів Америки. Чому їх не лякає небезпека тиранії? Руссо відповідає на це питання так: "Американські дикуни, що не знають одягу і промишляють полюванням, непереможні: справді, яким чином можна уярмити людей, котрі не мають жодних потреб?" Завдання істинного просвітника, на думку Руссо, полягає в утвердженні доброчесності. Прикладом справді доброчесного життя письменник вважав, зокрема, діяльність античного мислителя Сократа.

У другій частині трактату письменник розглядає конкретні види мистецтва і досягнення наук, наводить приклади на доказ своєї думки про шкідливість цивілізації для духовного життя людства. Стиль трактату вирізняється серйозністю і пристрасністю. Мова Руссо емоційна, насичена риторичними вигуками та запитаннями. Наріжним каменем його аргументів є не стільки логіка, як почуття. Руссо радше не переконує, а захоплює своїм відверто суб'єктивним ставленням до теми, яка цікавить його не просто як ученого, адже він виявляє найвідвертіші, найособистіші думки письменника.

Трактат приніс Руссо гучну славу. Наступні покоління літераторів неодноразово зверталися до цього раннього викладу доктрини Руссо. Якщо Ш.Л. де Монтеск'є чи Вольтер виступали від імені всього "третього стану", то Руссо вже у першому своєму трактаті репрезентував найбільш уразливу частину суспільства — селянство. Про це він писав у наступних соціально-політичних трактатах: "Роздуми про походження і засади нерівності між людьми" (*"Discours sur l'origine et les fondements de l'inegalite parmi les hommes"*, 1754) "Про суспільний договір" (*"Du Contrat social, ou Principes du droit politique"*, 1762). У "Роздумах" Руссо аналізує такі важливі проблеми, як виникнення приватної власності і держави, проблему прогресу. Письменник вважає, що "від природи люди так само рівні, як і звірі". У першій частині трактату описується щасливий стан первісних людей, яких мислитель ідеалізував відповідно до своєї ідеї "природної людини".

Проте на зміну первісній рівності прийшла нерівність. Руссо виокремлює три етапи утвердження нерівноправних відносин у суспільстві. Перший етап — виникнення приватної власності. "Перший, хто, обгородивши ділянку землі, сказав: "Це моє", а тоді знайшов достатньо простодушних людей, здатних повірити у ці слова, був справжнім засновником громадянського суспільства. Від скількох злочинів, війн, убивств, від скількох поневірянь і жахів міг би врятувати людський рід той, хто крикнув би іншим, перевертаючи частокіл і засипаючи рів: стережіться слухати цього облудника, ви загинете, якщо забудете, що продукти належать усім, а земля — нікому". Так пристрасно викриває Руссо приватну власність.

Другий етап пов'язаний з розподілом землі і розшаруванням людей на багатих і бідних. Для захисту своєї власності багаті запропонували бідним укласти угоду — "суспільний договір", який би захищав права кожного з учасників угоди. Таким чином була встановлена "законна влада", тобто влада, що ґрунтується на законах, які

забезпечують дотримання "суспільного договору". Але на третьому етапі "законна влада" перетворюється на сваволю і тиранію. Держава знищила "природну свободу", яку повинна була б захищати за "суспільним договором". З'явилися пани та раби, і пани привласнили владу, яка належала всьому народу, натомість народ втратив будь-які права.

Трактат Руссо, у якому письменник з позицій найбіднішої частини населення гостро критикував панівні стани, справив велике враження на французьке суспільство. "Роздуми про походження і засади нерівності між людьми" відрізнялися від творів більшості просвітників не лише найдемократичнішою позицією, а й елементами діалектичного підходу до історії людства.

"Про суспільний договір" — найвидатніший політичний твір Руссо, який постав на ґрунті його попередніх трактатів. Але якщо раніше письменник пристрасно викривав вади цивілізації, то в "Суспільному договорі" він намагається обґрунтувати риси ідеальної держави, викладає політичну програму революційного звучання. Руссо хоче написати суто науковий твір, у якому місце характерних для "Роздумів" піднесених або гнівних фраз посіли б логічні докази, теореми. Але він не лише філософ, а й митець. І тому Руссо кожен свою думку переживає емоційно. Перша фраза його трактату стала знаменитою: "Людина народилася вільною, а поза тим вона скрізь у кайданах".

Найкращою формою державного устрою Руссо визнає республіку, хоча можливі й інші. Головний принцип держави — суверенітет народу. Це означає, що верховна влада в країні належить народові. Ця влада невідчужувана: ніхто не може відібрати у народу його верховні права і він нікому не може їх передоручити. Ця влада неподільна: законодавчу владу не можна відокремити від влади виконавчої. Отже, верховний правитель і законодавець — народ. Але хто ж тоді підданий? Той самий народ. Кожна людина повинна вгамувати свої індивідуальні потреби і бажання, підкоряючись вимогам більшості. А той, хто виступає проти більшості, може бути покараний і навіть страчений.

Між народом як сувереном (правителем) і народом як підданим діє посередник — уряд, покликаний організовано здійснювати волю народу. Уряд не може мати самостійної влади, адже тоді порушуються принципи невідчужуваності та неподільності суверенітету. Якщо ж хтось спробує захопити владу, то його слід оголосити узурпатором і негайно скинути з престолу. На думку Руссо, який би уряд не прийшов до влади, народ не повинен відмовлятися від своїх верховних прав. Усі принципові питання повинні вирішуватися на загальних зборах всього народу. Відтак сучасні, величезні за територією і населенням, держави — не найліпша форма організації народів. Ідеалом письменник вважає малі держави — такі, як давньогрецькі поліси, як Швейцарія. Руссо попереджує: "У справді вільній країні громадяни все роблять власними руками, а не грошима". Щоправда, письменник має сумніви щодо здійсненності свого проекту ідеальної держави, у якій поєдналися би політика і мораль, де багаті добровільно відмовились би від своїх привілеїв на користь бідних: "Якби існував народ, що складається з богів, то його урядування було б демократичним.

Такий досконалий уряд не годиться для людей".

Як автор віршів і поем ("Сад у Шармет", 1736; "Послання п. Борду", 1741; "Послання до Парізо", 1742; "Алея Сільвії", 1746; "Послання до п. Л'Етан", 1749), Р. не створив яскравих образів, не зміг поетично висловити свої почуття. У своїх комедіях Руссо менш розмисловий; тут проявився гумор, який заледве чи асоціюється з домінантою його світогляду. Так, у комедії "Нарцис" ("Narcisse", 1733; пост. 1752, опубл. 1753) висміяний великосвітський жевжик. В одноактовій комедії "Військовополонені" ("Les prisonniers de guerre", 1743; опубл. 1782) змальований смішний бік забобону національної ворожнечі. Загалом ці п'єси не вирізняються оригінальністю. Комедія "Відважний замір" ("L'engagement temeraire", пост. 1747, опубл. 1772) — слабке наслідування П. Маріво.

Поміж опер, для яких Р. писав і лібрето, і музику, найадекватнішою таланту та головній тенденції його естетики є одноактова інтермедія "Сільський чаклун" ("Le devin du village", пост. 1752, опубл. 1753). Створена Руссо як поетом і композитором музична пастораль — маленька революція щодо тодішньої опери, з її громіздкою пишнотою та переускладненістю музичної тканини. Другий шедевр Руссо — мініатюрна п'єса "Пігмаліон" ("Pygmalion", пост. 1770, опубл. 1771) — твір, на думку Й.В. Гете, "що створив епоху", лірична сцена із музичним коментарем, яка складається з одного лише монологу міфічного скульптора, котрий своїм божевільним коханням оживив статую Галатеї. Цей твір був сприйнятий як відкриття нового жанру — романтичної мелодрами (згодом термін "мелодрама" набув іншого значення). Пробирав Руссо також створити трагедію громадянського пафосу на давньоримський сюжет, але задум "Лукреції" (1754, опубл. 1792) залишився тільки на стадії багатообіцяючого ескізу.

У 1756 р. письменник почав роботу над романом "Юлія, або Нова Елоїза" ("Julie, ou la Nouvelle Heloise", 1761). Цей роман став вершиною літератури французького сентименталізму. Р. утверджує в літературі нового героя — плебея, наділеного багатим духовним світом, надзвичайною чутливістю. Барон Д'Етанж найняв героя роману Сен-Пре учителем для своєї доньки Юлії. Сен-Пре і Юлія палко покохали одне одного. Про це ми дізнаємося з їхнього листування: Р. використовує форму епістолярного роману, яка дозволяла письменникові показати почуття героїв зсередини. Це, з одного боку, надало романові ліричного характеру, а з іншого — значно розширило можливості психологічного аналізу. Конфлікт роману має двоїстий характер: з одного боку, він полягає у суперечності між природним почуттям і соціальними умовами; з другого — у протиріччі між тим самим почуттям і потребами освіченого розуму. Сентименталіст Руссо стверджує, що перша суперечність спонукає людину до розбещеності (ця думка розкривається у 1—3 розділах), а друга є джерелом людської доброчесності (про це йдеться у розділах 4—6). Ось чому початок твору так відрізняється від його фіналу. Змінюється предмет аналізу — змінюється й світ, у якому живуть герої. Розповідаючи про соціальні перешкоди, які стали на заваді розвитку почуття, Руссо вкладає у листи своїх героїв гнівний осуд законів феодального суспільства. У другій половині роману змальовується картина ідилічного життя на тлі чудової природи. Тут викладена

позитивна програма Руссо, яка є своєрідною передмовою до ідей "Суспільного договору". Суспільство повинно поєднати успіхи цивілізації з природними законами, поміркованими потребами, чеснотами і, таким чином, стати для людини "другою природою".

У першій частині (до якої увійшло 65 листів) письменник описує кохання Сен-Пре та Юлії як вибух природних почуттів. Чисті взаємини закоханих затьмарює феодальна система оцінки людських чеснот. Батько Юлії довідався про те, що вона покохала простого вчителя. Барон забороняє доньці зустрічатися із Сен-Пре і хоче віддати її заміж за одного зі своїх вельможних друзів. Становище героїв нагадує їм середньовічну історію кохання філософа Абельяра й Елоїзи: закоханих розлучили, і вони лише в листах могли розповідати одне одному про свої почуття (цим пояснюється назва роману "Нова Елоїза"). Юлія і Сен-Пре, знехтувавши етичними заборонами, які досі оберігали чистоту їхніх почуттів, стають коханцями. У серці Сен-Пре зароджуються небезпечні пристрасті, передусім ревності, яких не може вгамувати навіть розум. Він викликає на дуель англійця Едварда Бомстона, запідозривши, що Юлія небайдужа до нього. І лише самовідданість дівчини та шляхетність мілорда Бомстона припинили небезпечну і безглузду сварку. Відтак Юлія наполягає, щоби Сен-Пре залишив місто. Його від'їздом закінчується перша частина роману.

Центральний епізод другої частини — перебування Сен-Пре у Парижі. Ця частина побудована як "роман розбещення", тобто історія морального звиродніння людини під впливом міської цивілізації. Сен-Пре призвичаюється до світського способу життя, серед його знайомих з'являються негідні люди. Також варті осуду і деякі вчинки самого Сен-Пре. Внутрішнє життя Юлії у цій частині розкривається менш детально. Проте з її листів до Едварда і двоюрідної сестри Клари з'ясовується, що й вона перебуває на межі необачних вчинків і серйозно плекає думку про втечу з батьківського дому до Англії разом із Сен-Пре.

У третій частині стосунки героїв роману зазнають різких змін. Помирає мати Юлії. Дівчина вважає, що смертельного удару матері завдали листи Сен-Пре, які та знайшла. Юлія вирішує порвати відносини із Сен-Пре і виходить заміж за пана де Вольмара, батькового приятеля. Цей немолодий чоловік вирізняється стриманістю і розсудливістю. Він покохав Юлію, "проте й ця пристрасть така ж спокійна, така ж стримана, — можна сказати, що він кохає тому, що прагне кохати, а прагне кохати тому, що так йому підказує здоровий глузд". Зображенням спокійного, сумирного щастя Юлії та Вольмара розпочинається друга половина роману, у якій Р. переходить від дійсного до бажаного, від паризької реальності до ідилії Женевського озера.

У четвертій і наступних частинах роману змалювання почуттів героїв має типово сентименталістський характер. Це почуття, ушляхетнені освіченістю і розумом, ніжні, але стримані. Пристрасті героїв скоряються законам природи. Саме завдяки цій обставині опис почуттів у сентименталістів відрізняється від передромантичного зображення пристрастей.

Образ пана де Вольмара відіграє провідну роль у розкритті сентименталістської

концепції почуття. Юлія зізнається чоловікові в тому, що колись кохала Сен-Пре. Проте виявляється, що Вольмар знав про це ще напередодні одруження, але, як людина шляхетна, не вимагав від дружини зізнання. Більше того, Вольмар пропонує Юлії запросити Сен-Пре стати вчителем їхніх дітей. Якщо в образі Вольмара Руссо намагався показати людину, яка вже досягла стриманості й розсудливості, то образи Юлії та Сен-Пре показують шлях становлення такого ідеалу.

Кульмінацією роману стає лист XVII четвертої частини, у якому Сен-Пре описує мілорду Едуардові Бомстону свою прогулянку з Юлією плесом Женевського озера і навколишніми горами. Величезну роль у цьому епізоді відіграє образ природи. У романі Р. пейзаж вперше набув першорядного значення. Таким чином, письменник став фундатором ліричного пейзажу. Опис природи у творі суцільно пронизаний почуттями та настроями героїв. І серед цих почуттів особливим і самостійним стає "почуття природи", яке проймає всі інші емоції та пристрасті героїв Руссо.

П'ята частина роману — найідилічніша. Сімейне життя Юлії та Вольмара, ніжну дружбу героїв затьмарюють лише три обставини: невірство пана Вольмара, котрий заперечує існування Бога і безсмертя душі; страшний сон Сен-Пре, якому наснилася Юлія на смертному одрі, та любовна інтрига мілорда Едварда, що може закінчитися ганебним шлюбом. Але Сен-Пре допомагає Едвардові уникнути одруження, а той, у свою чергу, звільняє Сен-Пре від нічних жахів, і навколо знову запановує ідилія. Ця частина роману є дуже важливою для розуміння принципів творення характерів, за допомогою яких Руссо індивідуалізує своїх персонажів. Адже ні Сен-Пре, ні Юлія не є винятковими особистостями, їхні чутливість, прагнення до щастя в коханні, доброчесність — природні якості, а отже, ці риси притаманні всім. Відтак саме тому інші персонажі, які оточують головних героїв, відрізняються від них лише деякими індивідуальними якостями, але всі вони схожі одне на одного в головному. Руссо вважає, що лише зіпсовані люди живуть за законом, сформульованим Гоббсом: "Людина людині вовк".

У шостій частині роману настає розв'язка. Юлія, рятуючи свого сина, котрий упав у озеро, тяжко захворіла і через кілька днів померла. В останньому листі до Сен-Пре вона зізнається, що й досі кохає його: "Доброчесність, яка розлучила нас на землі, поєднає нас у вічному житті. Я вмиратиму з солодким відчуттям сподівання на зустріч. Яке щастя, що я ціною життя купую право кохати тебе коханням вічним, у якому немає гріха, і право востаннє сказати: "Кохая тебе".

Так у фіналі роману Руссо остаточно долає протиріччя між природним почуттям і доброчесністю, але очевидно також, що їхня гармонія настане лише у потойбічному світі. Це узгоджується з релігійними поглядами Руссо: не визнаючи католицької церкви та її вчення про Бога, письменник вірив в існування певної вищої істоти, у безсмертність душі.

"Юлія, або Нова Елоїза" — це лірико-філософський роман, наповнений величезним ідейним змістом. Проблеми кохання та доброчесності, природи і суспільства, соціальної нерівності і шляхетності душі, міської цивілізації і сільської ідилії, проблеми

морального та художнього змісту мистецтва, виховання і т. ін. знайшли в особі Руссо глибокого інтерпретатора.

Успіх роману був неймовірним. Читачі ридали над усіма зворушливими фрагментами, а читаючи сцену смерті Юлії, за свідченням сучасника, вже "не плакали, а кричали, завивали, як звірі". Протягом XVIII ст. роман витримав понад сімдесят видань, набагато випередивши всі інші твори тогочасної французької літератури. "Юлія, або Нова Елопа" був найпопулярнішим твором у Франції другої половини XVIII ст., навіть незважаючи на те, що класицисти (а серед них і Вольтер) доволі неприязно поставилися до роману Руссо.

Початок 60-х рр. був найпліднішим періодом у творчій біографії Руссо. Після виходу "Нової Елоїзи" він став одним із чільних письменників епохи. "Суспільний договір" став вершиною політичної думки XVIII ст., а роман-трактат "Еміль, або Про виховання" ("Emile, ou de l'Education", 1762), який побачив світ через два місяці після оприлюднення "Суспільного договору", набагато випередив педагогічну думку XVIII ст. Руссо вперше систематично виклав теорію природного виховання, яке враховує особливості фізичного, розумового і морального розвитку дитини на різних етапах формування її особистості. Письменник запропонував три важливі принципи: про доцільність природного виховання, про відмінності між дорослими і дітьми, про внутрішні відмінності між етапами розвитку дітей.

Обґрунтовуючи першу думку, Руссо пише: "Виховання... нам дає або природа, або люди, або речі". Ці способи виховання повинні перебувати у єдності, інакше людину розриватимуть суперечності. Але виховання з боку природи від нас не залежить, а з боку речей — лише частково, і тільки третім способом виховання людина може керувати. Відтак Руссо стверджує: "Оскільки єдність трьох способів виховання необхідна для його досконалості, то два інші види потрібно спрямовувати у відповідності до того, на який ми не маємо жодного впливу", а отже, "виховання повинно бути природним", тобто заснованим на законах природи.

Це твердження дозволяє обґрунтувати другий висновок: "Природа хоче, щоб діти були дітьми, перш ніж бути дорослими... У дитинства свої власні погляди, свій власний спосіб мислення та почуттів, і вкрай нерозважно намагатися замінити його нашим..."

З орієнтації на природу випливає і третя теза — про різні етапи у формуванні людини. З огляду на це Руссо розділяє розповідь про виховання Еміля на чотири частини. Роман починається з книги, яка називається "Перший рік життя". У книзі другій — "Дитячий вік" — йдеться про Еміля від 2 до 12 років. Книга третя — "Отроцтво" — присвячена періоду від 12 до 15 років. Четверта книга роману називається "Юнацький вік" і охоплює життя Еміля від 15 років аж до його одруження.

Три головні тези визначають мету виховання, його зміст і методи здійснення. Мета виховання, за Руссо, полягає у якомого кращій підготовці вихованця до життя: "Жити — ось ремесло, секрети якого я хочу йому передавати. Після моєї науки він не буде — з цим я погоджуюся — ні суддею, ні солдатом, ні священиком: він передусім буде людиною..." Руссо наполягає на тому, щоби дитина вивчала дійсність, безпосередньо з

нею контактуючи: "...Не треба іншої книги, ніж світ; не потрібно інших настанов, окрім фактів. Читаючи, дитина не думає, вона тільки те й робить, що читає; вона не вчиться, а вивчає слова". Ось чому Руссо вважає, що учні повинні доволі пізно братися до читання. У підлітковому віці він пропонує читати лише "Робінзона Крузо" Д. Дефо.

Цю книгу Р. обрав зовсім не випадково. У ній звеличується фізична праця, а Руссо використовує працю в системі навчання та виховання. Він вважає працю неодмінним обов'язком людини, яка живе у суспільстві: "Кожен громадянин, який байдикує — багатий чи бідний, сильний чи кволий — є шахраєм". Руссо — прибічник ручної праці, адже саме вона найліпше відповідає природному станowi речей. Кожен повинен опанувати землеробство і ремесло. "Юначе, вияви у своїй роботі руку чоловіка!" — закликає Руссо, глузуючи над продавцями модного краму, кравцями, представниками інших "жіночих" професій. Філософський погляд на речі, на політику і мораль повинен формуватися у юнацькому віці. Лише тепер, нарешті, може стати у пригоді історія, виховання за допомогою книг.

Вельми цікавою є також методика виховання, яку розробляє Руссо. Це так зване "вільне виховання", у якому замість словесного навчання відбувається здобуття особистого досвіду, а покаранням слугують природні наслідки скоєного вчинку: "Не давайте своєму учневі жодних словесних уроків, він повинен здобувати знання лише з досвіду; не карайте його зовсім, адже він не знає, що таке бути винним; ніколи не примушуйте його просити пробачення, адже він не зумів би вас образити", — пише Руссо. Якщо дитина розбила шибку, то покаранням буде холод у кімнаті, якщо хлопець забруднив і обшарпав одяг, то покаранням для нього буде неохайний зовнішній вигляд.

До чотирьох книг про виховання юнака Руссо додав п'яту книгу — про виховання дівчини. Письменник заперечував проти однакового виховання та навчання юнаків і дівчат. Оскільки мета виховання дівчини полягає у підготовці її до ролі зразкової дружини та матері, то зазнає змін і зміст всієї виховної діяльності, і коло дисциплін та ремесел, які слід вивчати. Але сама методика майже не змінюється. Вона ґрунтується на практичній важливості знань, які дитина отримує в процесі навчання та виховання: "...Важливо не те, щоби він навчався того чи іншого, а те, щоби він розумів, що саме він вивчає і навіщо це йому потрібно..." Завдання вихователя — сформулювати мотиви тієї діяльності, яка видається дорослим необхідною: "Передусім ви повинні назавжди з'ясувати, що лише в рідкісних випадках вам доведеться вказувати дитині, що вона повинна вивчати: це її справа — бажати, шукати, знаходити; ваша справа — зробити навчання доступним для неї, майстерно запалити у її душі іскру бажання і надати їй засоби для задоволення цього прагнення".

Але "Еміль" — не лише трактат, це також і роман. Відтак біографія хлопця слугує своєрідною ілюстрацією до трактату про виховання. У романі йдеться про юнака Еміля, про його виховання, опанування ремеслами, про його кохання до Софі і щасливе одруження з нею. Проте Еміль не є образом живої людини, наділеної індивідуальними рисами, це художньо-філософське узагальнення, персоніфіковане уявлення про людину загалом (те саме можна сказати про Софі, про Вчителя, в образі якого Руссо зобразив

самого себе). У трактаті про виховання Руссо вдається до художнього експерименту: письменник зображає певну людину, яка перебуває в дослідних умовах і уособлює все людство (саме тому вона ні погана, ні добра, ні розумна, ні дурна).

Книга "Еміль, або Про виховання" одразу ж після виходу в світ здобула захоплених шанувальників і запеклих ворогів. Читачів особливо приголомшив епізод з четвертої книги, який отримав назву "Сповідь савойського вікарія". У цьому фрагменті Руссо нищівно критикує офіційну церкву, викладаючи свою "релігію серця". Церква негайно відповіла вкрай рішучими заходами. "Еміля" було засуджено до "страсти" — кат спалив книгу на одному із паризьких майданів. А через тиждень запеклі вороги французьких католиків — швейцарські протестанти — також спалили книгу Руссо. Автор довго не міг знайти притулку: скрізь можновладці проганяли його, а церковники нацьковували на Руссо простих людей, поширюючи чутки про те, що він — чаклун. Протягом деякого часу Руссо жив у англійського філософа Д. Юма. Здоров'я письменника дуже похитнулося. Крім фізичних хвороб, Руссо страждав від розладу психіки — у нього з'явилася манія переслідування. Проте, незважаючи ні на що, він продовжував працювати.

Останньою книгою Руссо стала "Сповідь" ("Les Confessions"; 1765-1770, вид. 1782, 1789). "Я беруся за нечувану справу, яка не матиме послідовників. Я хочу показати своїм братам одну людину в усій правді її природи — і цією людиною буду я". Так розпочинається ця книга Руссо. Він писав її під час своїх поневірянь, працював потай, побоюючись, що вороги викрадуть рукопис. Опис подій життя Руссо завершується 1765 р., коли репресії після оприлюднення "Еміля" досягли кульмінації: люди, яких підбурювали реакціонери, закидали камінням будинок письменника, потім владці наказали йому протягом 24 годин залишити інший дім — і великий мислитель став вигнанцем, котрий не міг знайти притулку. "Сповідь" має всеосяжні завдання: на прикладі власного життя, про яке автор розповідає вкрай щиро, пояснити, що таке людина, у чому полягає істинний сенс її життя, яким чином можна досягнути істини та досконалості. Універсальність завдань породжує багатогранне висвітлення долі письменника, багатоплановість розповіді (зокрема, можна вести мову про інтимно-ліричний, конкретно-побутовий, соціальний, філософський плани). Універсальність позначилася і на виборі синтетичного жанру твору, у якому розчинилися, органічно поєдналися риси автобіографії, мемуарів, роману, трактату та інших жанрів.

У "Сповіді", особливо у її першій частині (1—6 книги), виразно простежується вплив сентименталізму. Становлення особистості Руссо можна розглядати як процес "виховання почуттів". Починаючи розповідь про себе з самого народження, письменник не приховує жодної з провин дитинства та юності, але натомість показує, як під впливом доброчесних прикладів і спілкування з природою його почуття стають шляхетнішими, формується його моральна свідомість. Апогеем сентиментальних тенденцій є образ пані де Варане. Створюючи характер цієї героїні, Руссо використав особливо ніжні фарби, опоетизувавши не лише її зовнішність, а й духовний світ.

"Сповідь" Руссо деякою мірою можна вважати предтечею критичного реалізму XIX

ст. Адже реалістів також вельми приваблював образ талановитої людини з простолюду, змушеної поневірятися у жорстокому світі егоїзму та корисливості. Зокрема, таким персонажем є Жюльєн Сорель з роману Стендаля "Червоне і чорне". А відтак не випадково Стендаль називає серед улюблених книг свого героя "Сповідь" Руссо.

У "Сповіді" помітне прагнення до реалістичного зображення характеру героя у зв'язку з соціальними обставинами його життя. Це особливо виразно виявилось у сфері відтворення почуттів. Руссо виступає безпосереднім попередником реалістичного психологізму ХГХ ст. У другій книзі "Сповіді" є такий епізод: 1728 р. Р., будучи лакеєм в будинку однієї графині, вкрав стрічку, а коли крадіжку виявили, переклав відповідальність на молоду кухарку Маріон. Автор розкриває свою психологію у мить злочину — і виявляється, що ним керували вельми суперечливі почуття. Цей психологічний фрагмент у "Сповіді" є одним із перших зразків відтворення діалектики почуттів.

У другій частині "Сповіді" перед очима читачів постає реалістичний портрет Парижа, його багатих і злидених кварталів, змальовується життя аристократії, діяльність просвітників. Незважаючи на чвари з Вольтером, Руссо зізнається, що в юності схилився перед ним. Конфлікти з Дідро не завадили Руссо охарактеризувати його як одного із найвидатніших діячів своєї епохи. Письменник вдячно згадує про допомогу, яку надав йому Дідро на початку творчого шляху. Руссо детально зобразив усі верстви паризького суспільства, від короля до служниці. Про монарха філософ говорить без улесливості. З демократичних позицій письменник критикує феодальних вельмож. Але трагедія Руссо полягала в тому, що, ненавидячи аристократів, він, однак, мусив жити у їхніх домівках, приймаючи від них допомогу, яка не завжди була щирою.

Париж, провінція, Швейцарія, Італія постають на сторінках "Сповіді" крізь призму особистого світосприймання Руссо, забарвлені світлом його почуттів. Ліричний елемент пронизує всю книгу. Значну роль у ній відіграє опис творчої діяльності Руссо і самого процесу написання "Сповіді". Ці особливості твору справили значний вплив на романтичну літературу. "Сповідь" стоїть біля витоків романтичного "ліричного", або "особистого", роману. Відтак цей твір Р. можна вважати одним з найвищих досягнень передромантичного руху у Франції.

У "Сповіді" Руссо з неймовірною силою емоційного впливу змалював трагічне становище генія у суспільстві, яке вороже ставиться до нього. Тому у ХІХ і ХХ ст. найбільший інтерес у читача викликала саме ця книга, хоча в ХVІІІ ст. про Руссо згадували насамперед як про автора "Нової Елоїзи". "Сповідь" стала найвидатнішою книгою французької літератури ХVІІІ ст. Вона й тепер зберігає величезне значення для формування духовного світу людини.

На додаток до "Сповіді" Руссо написав "Діалоги: Руссо судить Жан Жака" ("Dialogues: Rousseau jugede Jean-Jacques", 1775—1776) і "Прогулянки самотнього мрійника" ("Les reveries d'un promeneur solitaire", 1777-1778; опубл. 1782), у яких письменник намагався підбити підсумки свого життя. "Для мене все закінчилося на землі, — стверджував він у "Прогулянках самотнього мрійника". — Все, що поза мною,

відтепер чуже для мене. У цьому світі у мене немає ні близьких, ні подібних до мене, ні братів. Я на землі, як на чужій планеті, куди впав з тієї, на якій жив раніше". У цьому творі перед нашими очима постає образ самотньої людини, котра зберегла любов до істини, на дозвіллі читає Плутарха і відчуває себе щасливою лише у спілкуванні з дикою та романтичною природою.

В. Луков